

DİN GÖREVLİSİ ADAYLARININ İLETİŞİM BECERİSİ ALGILARININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Zafer YILDIZ*

Özet:

Din hizmetlerinde, mesajların muhataplara ulaştırılmasında din görevlileri önemli role sahiptir. Özellikle, din görevlilerinin etkili iletişim becerilerine sahip olması din hizmetlerinin niteliğini olumlu şekilde etkilemektedir. Bu nedenle lisans öğretiminden itibaren din görevlisi adaylarına iletişim becerilerinin kazandırılması hedeflenmelidir. Bu çalışmada, din görevlisi adaylarının algıladıkları iletişim düzeylerinin farklı değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Tarama modelinde betimsel bir araştırma olan bu çalışmanın örneklem grubunu, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1. ve 4. sınıfta okuyan 215 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin toplanmasında, beşli likert tipli 25 sorudan oluşan "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının olumlu düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırma bulgularının analizinde ise, din görevlisi adaylarının cinsiyetleri, sınıf düzeyleri, mezun oldukları lise türü ve yetiştikleri yerleşim türü ile iletişim becerileri algıları arasında anlamlı farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, araştırmaya katılanların iletişim becerileriyle ekonomik durumları arasında ise anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Anahtar kelimeler: Din Hizmetleri, Din Görevlisi, İletişim

The Investigation Of Perceptions Related To Communication Skills Of Chaplain Candidates According To Several Variables

Abstract:

Chaplains have an important role in delivering the messages to the addresses in religious services. Especially, to the chaplains have effective communication skills affect the quality of religious services positively. Therefore, it should be targeted to gain the communication skills to chaplain candidates from undergraduate education. In this study, it is intended the investigation the relationship between the communication skills of chaplain candidates and different variables. The study is descriptive research. The sample group of this study is who studying 215 students in 1. And 4. class at Süleyman Demirel University Faculty of Theology. Survey data were collected using "Communication Skills Evaluation Scale" consisting of 25 five – point Likert type items was used. As a result of analysis of the research findings, it was determined communication skills of chaplain candidates are positive level. Analysis of the research data revealed that a significant difference was found between the participant's communication skill perceptions and their gender, grade levels, high school type, type of settlement. In addition, no significant difference was found between the participant's communication skill perceptions and their economic situation.

Key Words: Religious Services, Chaplain, Communication

* Yrd. Doç. Dr, SDÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. Giriş

İnsanoğlunun yaşam mücadelesi bir anlamda iletişim çabasından ibarettir. Yaşamın bir çok anında, çarşıda, pazarda, seyahatte, tarlada iletişim gerçekleşmektedir.¹ İnsanlar arasında var olan bu etkileşim ve iletişim kısa sürede sürtüşmeye ve çatışmaya dönüşebilmektedir. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde ve gözlemlendiğinde bir çok toplumsal sorunun kaynağında iletişim düzensizliğinin olduğu görülecektir.² İnsanlık tarihi kadar eski olan iletişimin, kişiler ve devletler arasındaki görünmeyen bu önemli rolü son dönemlerde farkedilmiş ve iletişim ayrı bir bilim dalı olarak ele alınmaya başlamıştır.

İletişimin bir çok tanımı yapılmıştır. En yaygın şekliyle kaynaktan alıcıya bilgi aktarma süreci olarak ifade edilen iletişim, bilgi, düşünce, davranış gibi niteliklerin bireyler ya da gruplar arasında paylaşılmasını sağlamak için ortaya konan çabalar olarak da tanımlanmaktadır.³ Bu ortak anlamda buluşma çabası, siyaset, ekonomi gibi farklı sosyal alanlarda ve ilişkilerde gerçekleştiği gibi merkezinde insanın olduğu dini alanda da gerçekleşmektedir. Dinlerin temel hedefi mesajlarını etkili bir biçimde insanlara ulaştırabilmektir. Allah ve peygamberler arasında gerçekleşen iletişim sürecinde elde edilen mesajların diğer insanlara aktarılması dini açıdan önemli bir faaliyettir. Genel anlamda din hizmetleri olarak adlandırılan bu faaliyetler günümüzde din görevlileri tarafından yürütülmektedir.

Din hizmetlerinde insanlara iletilmek istenilen mesajlar aynı olmakla birlikte, din hizmetlerinin muhatabı olan insan ve toplumun ilgi ve ihtiyaçları sürekli değişmekte ve insanlar içinde yaşadıkları zamanın beraberinde getirdiği maddî ve manevî değişimden etkilenmektedirler. Bu durumda din hizmetleri kendisini ortam, yöntem, teknik ve personel yeterlikleri konularında sürekli yenileyebilmelidir. Özellikle, din hizmetlerinde mesajın kaynağı konumunda olan din görevlilerinin iletişim beceri yeterliklerinin yenilenmesi ve geliştirilmesi din hizmetlerinin niteliğini önemli ölçüde etkilemektedir.

Din görevlilerinin meslekî yeterlikleriyle ilgili yapılan çalışmalarda din görevlilerinin alan bilgisi yeterliklerinin daha ön plana çıktığı görülmektedir.⁴

1 Sıdıka Yılmaz, *Homo Sermo Onis: İfade Eden İnsan*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s.4.

2 Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 12.

3 Bülent Güven, "İletişim Kavramı ve İletişim Sürecinin Temel Öğeleri", *Etkili İletişim*, Ed. Bülent Güven, Pegem Akademi, Ankara, 2013, s. 2.

4 Din görevlilerinin mesleki yeterlikleriyle ilgili çalışmalardan bazıları: Mevlüt Kaya – Nu-

Şüphesiz alan bilgisi önemlidir ancak bilginin ulaşılabilirliğinin arttığı ve yaygınlaştığı günümüzde din görevlilerinin bilgiyi sunabilme becerileri daha çok önem kazanmaya başlamıştır. Din görevlileri üzerine yapılan bazı çalışmalarda da bu ihtiyaç görülmekte, din görevlilerin kendilerini daha çok özel alan becerilerinde eksik hissettikleri ortaya çıkmaktadır. Buyrukçu tarafından Türkiye’deki din görevlisi yetiştirme probleminin ele alındığı bir çalışmada, din görevlilerinin yetersizliklerinin temel alan bilgisi eksikliğinden daha çok elde ettikleri bilgileri pratikte nasıl uygulayabilecekleri konusundaki eksikliklerinden ve İlahiyat lisans programlarının özel alan bilgi ve becerisine dayalı yeterliklerin geliştirilmesine imkan vermemesinden kaynaklandığı belirtilmektedir.⁵ Çınar tarafından ceza infaz kurumlarında görev yapan vaizlerle yapılan görüşmeler sonucunda ise, cezaevi vaizlerinin mesleki yeterlikler alanı içerisinde kendilerini en çok zayıf hissettikleri konuların, suçlu psikolojisi, etkili iletişim becerileri, yetişkin eğitimi yöntem ve teknikleri, danışmanlık becerileri, empatik düşünme becerisi ve özel alan bilgisi olduğu ortaya çıkmıştır.⁶

Yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere, günümüzde din görevlilerinin iletişim becerileri açısından yeterlilik kazanması giderek zaruret haline gelmektedir. Din hizmetleri alanlarında çeşitlilik artmış, din görevlileri sadece camilerde değil hayatın farklı alanlarında manevi desteğe ihtiyaç duyan kişilerle muhatap olmaya başlamıştır. Din görevlilerinin camilerde ve Kur’an kurslarında icra edilen hitabet becerisine sahip olmaları önemlidir. Ancak, din görevlileri manevî danışmanlık gibi kişilerarası iletişimin önemli olduğu alanlarda da görev yapabilmektedir. Topuz tarafından din görevlilerinin manevî danışmanlık yeterliklerini tespit etmeye yönelik gerçekleştirilen bir çalışmada, hem danışanlar hem de danışmanlar din görevlilerinde iletişimle ilgili “açık, net ve anlaşılır dille konuşması, güzel konuşma becerisine sahip olması, insanlarla iyi ilişkiler kurabilmesi, iyi bir dinleyici olması, kişilerarası ilişkilerinde başarılı olması.” gibi beş yeterliliğin bulunmasını önemsemişler-

rettin Küçük, “Din Görevlilerinin Meslekî Yeterlikleri : Safranbolu’da Görev Yapan Din Görevlileri Üzerine Bir Araştırma”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı:”, 2015, ss. 1-18; İbrahim Turan, “Din Görevlilerinin Meslekî Yeterlikleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, 2013, ss.47-73; Süleyman Akyürek, “Kur’an Kursu Öğreticisinin Meslekî Yeterlikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:18, 2005, ss. 175-192;

5 Ramazan Buyrukçu, “Türkiye’de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri”, *AÜİFD*, Sayı:2, 2006, s. 124.

6 Fatih Çınar, “Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerinde Cezaevi Vaizlerinin Karşılaştıkları Sorunlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:43, 2016, s. 2410.

dir.⁷ Bu nedenle din görevlilerine lisans eğitiminden itibaren iletişim becerisi yeterliliği kazandırılmalıdır.

Yüksek din öğretiminde alan bilgisiyle birlikte öğrencilerin iletişim becerilerinin teorik ve pratik olarak geliştirilmesini amaçlayan programların uygulanması, öğrencilerin yaygın din hizmetleri alanında daha yüksek bir özyeterlik duygusuyla görev yapmalarına ve din hizmetlerinin niteliğinin de artmasına neden olacaktır. İlahiyat öğrencilerin yaşadıkları ruh halini ortaya koyması açısından Korukçu tarafından yapılan çalışma önem arz etmektedir. Örneklemin on ilahiyat fakültesinden alındığı çalışmada, ilahiyat fakültesi öğrencilerinin yaygın din eğitimine yönelik bakışları incelenmiştir. Araştırma sonucunda, öğrencilerin, yaygın din eğitiminde görev almayı istedikleri halde, İlahiyat eğitiminin bu alanda kendilerine gerekli bilgi ve formasyonu sağlamada yetersiz kaldığını düşündükleri belirtilmiştir.⁸ Yaygın din eğitimi formasyonu içerisinde ise iletişimin önemli bir yeri vardır.

Din hizmetlerinde, hizmet alanlarının çeşitlendiği ve kişilerarası ilişkilerin ön plana çıktığı günümüzde din görevlisi adaylarının iletişim yeterlikleri önem arz etmektedir. Din hizmetleri deneme yanılmayla tecrübe edilerek sürdürülecek bir alan değildir. Dolayısıyla din görevlisi adayları mesleğe başladıktan sonra gerçekleştirecekleri iletişim hataları, din hizmetlerine muhatab olan kişiler açısından telafisi güç sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle din görevlisi adaylarının mesleğe başlamadan lisans eğitimi sırasında ne ölçüde iletişim becerisi kazandıkları yaygın din eğitimi açısından bir problemdir. Bu problem çerçevesinde, din görevlisi adaylarının iletişim yeterlilikleriyle ilgili algılarına ilişkin bulgulara geçmeden önce, iletişim ve din hizmetlerinde iletişim konularında bilgi vermek yararlı olacaktır.

1. İletişim

Sosyal bir varlık olarak insan iletişime ihtiyaç duyar ve dünyaya geldiği andan itibaren iletişim sürecine girer. Yaşamı süresince çevresini anlamaya ve çevresine duygu, düşünce ve fikirlerini anlatmaya çalışır. Bu uğraşısında başarılı ya da başarısız da olsa bir iletişim gerçekleşmiştir. Bu nedenle insanın ve in-

7 İlhan Topuz, *Din Görevlilerinin Manevi Danışmanlık Yeterlilikleri*, Manas Yayınları, Isparta, 2014, s. 148.

8 Adem Korukçu, "İlahiyat Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinin Yaygın Din Eğitimine Bakışları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt:9, No.21, 2011, s. 90.

san topluluğunun bulunduğu her yerde iletişimin varolduğu söylenebilir. Bu anlamda iletişim en yalın haliyle, bir bireyin diğerine bilgi aktarımı ve anlam paylaşımı süreci olarak tanımlamak mümkündür.⁹ Ancak, iletişim, bu kadar kolay ifade edilemeyecek kadar kompleks bir süreçtir.

İletişim sözcüğü, İngilizce ve Fransızca'da aynı yazılıma sahip "communication" kavramının tercümesidir. Latince'deki "communis" kavramından gelen "communication", 14. yüzyıl Fransızca'sında ticaret ve ilişkiler karşılığında kullanılmıştır. Bu nedenle iletişim, toplumsal bir etkileşimi, değiş-tokuşu ve paylaşımı içeren bir kavramdır. Bu bakış açısından hareketle iletişim, "belli bir coğrafya parçasında aynı doğa koşulları içinde varlıklarını sürdürmek için araç ve gereç bulan, bu konuda çeşitli bilgiler üretmiş bulunan, bunları belirli iş bölümü yöntemlerine göre kullanan, kendi aralarındaki bu iş bölümünden kaynaklanan farklılaşmaları haklılaştırmak için değerler ve inançlar üreterek toplumun farklı kesimlerini ortak üst kimlikler içinde kaynaştırmayı amaçlayan insanların etkinliği" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰

İletişime ilişkin iki yüze yakın tanım yapılmıştır. E.X. Dance ve Carl E. Larson, 1972'de iletişimle ilgili tanımları tarayarak 126 değişik tanım bulmuşlardır. Bu tanımlar incelendiğinde iletişime ilişkin yaklaşımlar iki grupta ele alınabilir. İletişimle ilgili yapılan tanımlarda ortaya çıkan ilk yaklaşım, iletişim sürecini gönderici-mesaj-kanal-alıcı şeklinde çizgisel modeliyle karakterize eden tanımlardır. İletişime ilişkin diğer tanımlarda ise karşılıklılık ve ortak algılama, paylaşma gibi unsurların önemi vurgulanmaktadır. İletişim kavramının tarihsel sürecine baktığımızda ise iletişime çizgisel modelde yaklaşan tanımlardan karşılıklılık /ortak algılamalar şeklinde yaklaşan tanımlara doğru bir eğilimin olduğü görülmektedir.¹¹

Yüksel de iletişim üzerinde yapılan tanımların çokluğundan ve farklılığından söz ederek, iletişim üzerinde yapılan tanımları aşağıdaki şekilde özetlemiştir. "İletişim;

- İnsanlar arasında duygu ve fikirlerin akışıdır.
- Bir kimsenin düşüncelerini ve duygularını diğerlerine açık seçik olarak belirtmesi sürecidir.

9 Fred C. Lunenburg, "Communication: The Process, Barriers, And Improving Effectiveness", *Schooling*, Volume:1, Number:1, 2010, p.1.

10 Erkan Yüksel (Ed.), *İletişim Kuramları*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No:2803, Eskişehir, 2013, s. 6.

11 Erol Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Sofos Yayınları, Ankara, 2012, s. 148-149.

- Bireyler arasında anlamları ortak kılma sürecidir.
- Bir kaynağın bir iletiyi bir oluk üzerinden bir alıcıya iletmesi sürecidir.
- Seçilmiş bir haberin, bir haber kaynağından belli bir mesafeye iletilmesi sürecidir.”¹²

İletişim üzerine yapılan bütün tanımlarda görüldüğü gibi, iletişim bir süreçtir. Bu sürecin temelde kaynak (gönderici), mesaj (ileti) ve alıcı olmak üzere üç ögesi vardır. Bunların yanısıra, kodlama, kanal, araç, geribesleme (feedback), ortam, gürültü ve aracı etmenler de iletişim sürecinde yer alan diğer öğelerdir.¹³ İletişimin gerçekleşmesi için kaynak olarak ifade edilen bir kişi ya da kişiler ve kaynağın hedefinde de alıcı olarak ifade edilen başka bir kişi ya da kişiler olmalıdır. Dolayısıyla kaynak mesajı gönderen kişi, alıcı da kaynağın mesajı gönderdiği ve kendisinden geri bildirim beklenen kişidir. Kaynak, bir insan olduğu gibi bir grup, topluluk, radyo, TV, vb. de olabilir. İletişim sürecinin başlaması için kaynaktan alıcıya anlam yüklü bir iletinin yani mesajın gönderilmesi gerekir. Mesaj bir anlamda kaynağın alıcıya gönderdiği duygu, düşünce ve sözel, görsel, işitsel işaretlerdir. Bu anlamda mesaj, işaret, söz, beden dili, ses olabileceği gibi kitap, gazete, dergi vb. de olabilir.¹⁴

Mesajın iletilmesi için harfler, semboller, simgeler vb işaretlere ihtiyaç vardır. Bu işaretler bir anlamda kodlardır ve kaynak anlam yüklü iletiyi ancak bir takım kodlara dönüştürerek alıcıya gönderebilir. Bu işleme de kodlama denir. Kaynak, kodlanan bu mesajını alıcıya bir takım iletişim araçlarıyla ulaştırır. İletinin kaynaktan alıcıya ulaşmasını sağlayan araçlara kanal denir. Kişilerarası iletişimde kanal, söz, yazı, giyim kuşam, jest-mimikler vb. olarak sayılabilir. Kitle iletişiminde ise kanallar, televizyon, radyo, film, gazete gibi kitle iletişim araçlarıdır.¹⁵ Bunların yanısıra alıcının mesaja verdiği tepkiyi ifade eden geribesleme (feedback), iletişimin gerçekleştiği ortam ve iletişim ortamındaki gürültü ve aracı etmenler de iletişimin öğeleri arasında sayılmaktadır.¹⁶

12 Ahmet Haluk Yüksel, “İletişim Kavram ve Tanımı”, *Genel İletişim*, Ed: Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 8.

13 Nazife Güngör, *İletişim: Kuramlar Yaklaşımlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011, s. 52.

14 Hasan Tutar - M. Kemal Yılmaz, *Genel ve Örgütsel Boyutuyla İletişim*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2013, s. 51-54.

15 Yüksel, Ankara, 2007, s. 17.

16 Güngör, Ankara, 2011, s. 52.

İletişim, farklı sınıflandırmalar olmakla birlikte genel olarak sözel, sözsüz ve yazılı iletişim olarak üç türe ayrılmaktadır. Bunlara son yıllarda iletişim alanında teknolojinin etkin olmasıyla birlikte bilişim teknolojisi araçlarının kullanıldığı yeni bir iletişim türü de eklenmiştir.¹⁷ Sözlü iletişim, iletişim türleri içerisinde en yaygın olanıdır. Evde, işte, okulda, sokakta her an sözlü iletişim kurulur. Ayrıca, sözlü iletişim, yüz yüze görüşmeler, toplantılar, bir topluluğa hitap etme, brifing, sunum, konferans, telefon görüşmeleri gibi çok çeşitli şekillerde gerçekleştirilir. Dolayısıyla kaynak ile alıcı arasındaki konuşmanın her türü sözlü iletişimdir. Sözlü iletişim, “dil” ve “dil ötesi” olarak ikiye ayrılmaktadır. Kişilerin “ne söyledikleri”, “dil” ile, “nasıl söyledikleri” ise “dil ötesi”yle ilgilidir. “Dil ötesi” başka bir ifadeyle, sesin niteliğiyle yani ses tonu, musikisi, sesin hızı, vurgusu, duraklamalar ve benzeri özellikleriyle ilgilidir.¹⁸

Sözsüz iletişim ise, sözlü iletişimle birlikte etkili olan beden dilinin yanısıra mekan ve zaman özelliklerini, renk ve giyim kuşam kodlarını içerir.¹⁹ Sözsüz iletişimin sözlü iletişimden daha etkin olduğuna dair yaygın bir kanaat vardır. Aslında doğru olan etkinlik sıralaması yapılmadan sözsüz ve sözlü iletişimin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduklarıdır. İletişim sürecinde insanlar genellikle duygularını, hislerini, sezgi ve algılarını pek açığa vurmak istemezler. Bunları ancak insanların beden dillerini gözlemleyerek anlayabiliriz. Bu nedenle sözsüz iletişim bir anlamda insanın iç dünyasını yansıtması açısından önemli ve etkilidir. Bu yönüyle bazen sözün önüne geçmekte, sözle ifade edilemeyen mesajları beden dili etkili bir şekilde yansıtabilmektedir.²⁰

İletişim, sözlü ya da sözsüz olarak hayatın bütün alanlarında etkisini göstermektedir. Bireylerarası ilişkilerde, ailede ve sosyal kurum ve gruplarda, çalışma alanlarında meydana gelen birçok problemin iletişim kaynaklı olduğu düşünceyle, son zamanlarda iletişim ilgi odağı haline gelmiştir. İnsanın olduğu her alanda iletişim vardır. Dolayısıyla, merkezinde insan olması nedeniyle iletişimle sıkı ilişki içerisinde olan alanlardan birisi olarak din hizmetleri alanı da sayılabilir. Her ne kadar iletişimin her alanda geçerli temel ilke ve

17 İrfan Mısırlı, *Genel ve Teknik İletişim*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 13.

18 Tutar – Yılmaz, 2013, s. 80,81.

19 Ahmet Haluk Yüksel, “Sözsüz İletişim”, *Genel İletişim*, Ed: Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 37.

20 Orhan Gökçe, *İletişim: Nasıl Daha İyi Anlar ve Anlaşılırım*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013, s. 83.

özellikleri olsa da, din hizmetleri alanındaki iletişim süreçlerinde meydana gelen problemler ve engellerin bir çoğunun iletişim kaynaklı olması, din hizmetlerinde iletişimin ayrı bir başlık altında alınmasını gerekli kılmaktadır.

2. Din Hizmetlerinde İletişim

İnsanın yaratılış gayelerinden birisi de yeryüzünde farklı kültür ve toplumlarla sağlıklı iletişim süreci geliştirmesi, çatışma ve huzursuzluklara neden olmadan anlaşılabilirlik noktaları keşfedebilmesidir. Kur'an-ı Kerim'de bu husus açıkça ifade edilmektedir: " Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişi'den yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki, Allah yanında en değerli olanınız ve en üstünüz O'ndan en çok korkunuzdur. Şüphesiz Allah bilendir, herşeyden haberdar olandır."²¹ Ayetten de anlaşıldığı üzere, iletişim, Allah'ın, başta peygamberler olmak üzere kullarına yüklediği bir sorumluluktur.

Peygamberlerin en önemli görevlerinden birisi olarak kabul edilen tebliğ bir iletişim faaliyetidir.²² Arapça'da "be-le-ğa" fiilinin mastarı olan tebliğ, "bir şeyi iletme, ulaştırma, nakletme, götürme" anlamlarına gelmektedir.²³ Bunun yanı sıra Kur'an'da iletişimle ilişkilendirilebilecek başka kavramlar da sayılabilir. Davet, nasihat, hidayet, zikir, beyan, haber, kelam/kavl, nida ve lisan kavramları bunlardan bazılarıdır.²⁴ Bu kavramların yanı sıra, Kur'an'ın kendisi ise başlıbaşına bir iletişim kitabıdır. Kur'an, kendine has üslubu ve ifade biçimiyle insana ve hayata dair bir çok mesajlar içermektedir. Bu mesajları yaşadığı toplumun idrak ve anlayışına uygun şekilde sunma görevi ise peygamberlerdedir ve peygamberler, Allah tarafından bu iletişim donanımına sahip olarak yaratılmışlardır. Peygamberlerden sonra ise tebliğ ve irşad vazifesi her müslümanın görevi olmasına rağmen, bu hizmetlerin aksatılmaması, düzenli olarak devam edebilmesi için bu hizmeti yerine getirebilecek ehil insanlar yetiştirilmiştir. Bir anlamda peygamber mesleği sayılabilecek böyle bir görevi yapabilmek şüphesiz ki kolay değildir. Günümüzde din hizmetleri olarak adlandırılan

21 Hucurat 49 /13

22 Ahmet Koç, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 146.

23 İbn Manzûr, Ebu'l- Fadl Cemaluddîn Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, c. VIII, Daru'l Fikr, Beyrut, 1990, s. 420.

24 Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Gümrükçüoğlu, *Kur'an'da İletişim Dili*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014, s.

bu irşat ve tebliğ faaliyetlerinde önderlik yapacak, yol gösterecek kimselerin dini konuların yanısıra hayatın bir çok alanında bilgi sahibi olması ve insanlarla iletişim kurabilecek yetenek ve becerilere sahip olması giderek zorunluluk haline gelmektedir.²⁵

Din hizmetlerinde kaynak konumunda olan peygamberler incelendiğinde, peygamberlerin insanlara mesajlarını etkili bir şekilde sunmasında vahyin eşsiz i'caz ve belağatinin yanısıra sergiledikleri kişilik özelliklerinin de önemli etkiye sahip olduğu görülmektedir. Peygamberler, güvenilirlik, inanırılık, uzmanlık ve çekicilik gibi kaynakta bulunması gereken özelliklerin²⁶yanısıra, muhatap oldukları bireyin ve toplumun özelliklerini dikkate alması, insanlarla iletişim için fırsatları değerlendirmesi, empati kurması, sevgi merkezli, insanların akıl ve duygularına hitap etmesi, mesajlarını kolaylaştırıcı ve tedrici bir şekilde sunması gibi bir çok iletişim özelliklerine sahip olmuşlardır.²⁷ İletişim çağı olarak nitelenen günümüzde ise, din hizmetlerinde görev yapacak din görevlileri için bu özellikler daha da önem kazanmış ve dini mesajın ulaştırmasında çok yönlü iletişim kanallarının kullanılması ve kişilerarası iletişim ve ilişkilere değer verilmesi ihtiyacı daha da belirginleşmiştir.

İletişim aynı zamanda din hizmetlerinin doğasından gelen bir gerekliliktir. Dinin merkezinde insan yer alıyorsa ve din insanları mutluluğa ulaştırmayı hedefliyorsa, din hizmetlerinde iki yönlü bir faaliyet alanı olmak zorundadır. Bunlar dinin doğru bilgisini bilmek ve bu bilginin muhatabı olan insanları tanımaktır. Dinin doğru bilgisi ilahiyat ilimleriyle elde edilecektir. İnsana dair araştırmalarda ise içerisinde iletişimin de sayılabileceği antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi bilim dalları sayılabilir.²⁸ Bu nedenle insanı merkeze almayan din hizmetlerinin başarıya ulaşılabileceğini iddia etmek zordur. Çünkü, vahyin muhatabı insan olduğu için, insana ulaşabilmek gerekir.

25 Zeki Salih Zengin, "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 14.

26 Suat Cebeci, *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 162-176.

27 Yunus Macit, "Hz. Muhammed'in Bazı İletişim İlkeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, 2004, ss. 271-303.

28 Remziye Ege, "Din Hizmetlerinde İletişim", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 73.

Günümüzde dini iletişim sürecinde bir çok engellerle karşı karşıya kalındığı görülmektedir. Bu engeller dini iletişimin unsurlarından her birisinde söz konusu olabilir. Ancak dini iletişim unsurlarından kaynak konumunda kabul ettiğimiz din görevlilerinin neden olduğu iletişim engelleri daha çok göze çarpmaktadır. Cebeci, dini iletişim engellerinin başında kaynak engellerini ilk sırada zikrederek, din görevlilerinden kaynaklanan iletişim engellerini şöyle sıralamıştır: Kişilik yetersizliği, bilgi yetersizliği, teknik yetersizlik.²⁹ Koç da benzer özelliklere değinerek, dini iletişimdeki kaynak engellerini, “olumsuz kişilik özellikleri, hedef kitleyi tanımamaları, yeterli bilgiye sahip olmamaları ve sunum için yeterli beceriye sahip olmamaları” şeklinde belirtmiştir.³⁰ Dolayısıyla din görevlilerinin güvenilir ve inanılabilirlik özelliklerini yitirmeleri, kendi alanlarıyla ilgili bilgi düzeylerinin yetersiz kalması, muhataplarını tanımamaları ve muhataplarına mesajı aktarmadaki teknik eksiklikleri, dini iletişimde din görevlisinden kaynaklanan engellerdir.

İletişim engellerinde görüldüğü üzere, dini iletişim sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde ve mesajın muhataplara iletilmesinde en büyük sorumluluk din görevlilerine düşmektedir. Din görevlileri öncelikle kendilerine karşı sorumluluklarının bilincinde olmalıdır. Mesajlarına öncelikle kendisi inanmalı ve samimi olmalıdır. Bununla birlikte din görevlileri, dinleyicilere, konuşma içeriğine ve topluma karşı da sorumluluk taşımaktadır. İletişim sürecinde muhataplarına saygı göstermeli, mesajlarını güvenilir kaynak ve kanıtlara dayandırarak sunmalı ve mesajındaki fikir ve düşüncelerin topluma ne gibi yararlar getirebileceğini düşünmelidir.³¹ Bu açıdan din görevlilerinin meslekî yeterlikleri kadar kişisel yeterliklerinin de göz önünde bulundurulması gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 20.05.2014 tarihli ve 462 sayılı onayı ile ilan edilen personel yeterliklerinde her görev alanı için temel yeterliklerle birlikte özel yeterlikler de belirlenmiştir.³² Bu yeterlikler incelendiğinde vaiz, Kur’an kursu öğreticisi ve imamların özel yeterlik alanında iletişim becerilerine sahip olmaları gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle din görevlisi yetişme sürecinde iletişim becerilerinin gelişimini sağlayacak eğitim ve programların arttırılması ve bu eğitimlerin içeriklerinin geliştirilmesi önemli bir ihtiyaçtır.

29 Cebeci, 2004, s. 289-296.

30 Ahmet Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s.251-258.

31 Mustafa Köylü, *Psiko-Sosyal Açından Dini İletişim*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011, s. 114-115.

32 DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri*, Ankara, 2014.

3. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın genel amacı, din görevlisi adayları olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin iletişim düzeylerine ilişkin algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Bu genel amacı belirlemek için aşağıdaki alt amaçlara cevap aranmıştır:

- Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algıları ne düzeydedir?
- Din görevlisi adaylarının iletişim düzeylerine ilişkin algılarıyla cinsiyetleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Din görevlisi adaylarının iletişim düzeylerine ilişkin algılarıyla sınıf düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Din görevlisi adaylarının iletişim düzeylerine ilişkin algılarıyla mezun oldukları lise türü arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Din görevlisi adaylarının iletişim düzeylerine ilişkin algılarıyla ailelerinin ekonomik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Din görevlisi adaylarının iletişim düzeylerine ilişkin algılarıyla yettikleri yerleşim türü arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

4. Yöntem

Din görevlisi adaylarının algıladıkları iletişim düzeylerini ve bunun farklı değişkenlerle arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, tarama modelinde betimsel bir araştırmadır. Tarama modelinden geçmişteki ya da halen mevcut bir olayı var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırmalarda yararlanır. Tarama modellerinde araştırma konusu olan birey, nesne ya da olay kendi koşulları içerisinde mevcuttur ve araştırmacı tarafından bunlara yönelik herhangi bir değiştirme ve etkileme çabası gösterilmez.³³

4.1. Örneklem

Araştırmada örneklem grubunu, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1. ve 4. sınıfta okuyan 215 din görevlisi adayını oluşturmaktadır. Araştırmaya gönüllü olarak katılan öğrencilerin olgusal durumları Tablo 1’de gösterilmiştir:

33 A. Hamdi İslamoğlu – Ümit Alınacı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Beta Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97; Veysel Sönmez – Füsün G. Alacapınar, *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013, s.48.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Din Görevlisi Adaylarının Kişisel Özellikleri

	f	%		f	%
Cinsiyet			Ekonomik Düzey		
Kadın	132	61,4	İyi	53	24,7
Erkek	83	38,6	Orta	147	68,4
Sınıf Düzeyi			Zayıf	15	7
1.sınıf	105	48,8	Yerleşim Yeri		
4.sınıf	110	51,2	Şehir	101	47
Lise Mezuniyet			İlçe	57	26,5
İHL	174	80,9	Köy	57	26,5
Lise	34	15,8			
Meslek Lisesi	7	3,3			

Tablo 1'de görüldüğü gibi, araştırmaya katılan toplam 215 din görevlisi adayının 132'si (%61.4) kadın, 83'ü (%38.6) ise erkek katılımcıdır. Sınıflara göre cinsiyet dağılımları incelendiğinde ise, araştırmaya katılan 1. sınıf öğrencilerinin 74'ü (%70.5) kadın, 31'i (%29.5) ise erkektir. 4. Sınıf düzeyinde ise 58 ((%52.7) kadın, 52 (%47.3) erkek öğrenci araştırmaya katılmıştır. Araştırmaya katılan din görevlisi adaylarının 174'ü (%80,9) İHL mezunu iken, 34'ü (%15,8) lise, 7'si (%3,3) meslek lisesi mezunudur. Ekonomik düzey açısından 147 (%68,4) din görevlisi adayı kendisini orta seviye olarak tanımlarken, 53'ü (%24,7) iyi olarak, 15'i (%7) zayıf olarak ekonomik durumlarını belirtmişlerdir.

4.2. Veri Toplama Aracı

Araştırma verilerinin toplanmasında, Kişisel Bilgi Formu ve Korkut tarafından hazırlanan "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeği" kullanılmıştır.³⁴ Kişisel Bilgi Formu, din görevlisi adayı ilahiyat fakültesi öğrencilerinin cinsiyet, sınıf, mezun oldukları lise, ailelerinin ekonomik durumu ve yetiştikleri yerleşim yeri gibi özelliklerini belirlemeye yönelik 5 sorudan oluşmaktadır.

34 Fidan Korkut, "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışmaları", *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2 (7), 1996, ss.18-22.

“İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeği” ise, 25 maddeden oluşan beşli likert tipli bir ölçektir. İlk olarak lise öğrencilerine yönelik olarak hazırlanmış, daha sonra üniversite öğrencileri ve 61 yetişkin üzerinde uygulanarak geliştirilmiştir. Ölçekten elde edilen verilerle yapılan varyans analizi sonuçlarına göre ölçeğin tek boyutlu olduğu görülmüştür. Test tekrar yöntemiyle elde edilen güvenilirlik çalışması sonucunda ölçeğin Cronbach’s Alpha katsayısı .76 ($p < .001$) şeklindedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı olarak alfa değeri ise .80 ($p < .001$) olarak tespit edilmiştir.³⁵

4.3. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Elde edilen verilerin analizinde SPSS 15.0 (Statistical Package For Social Sciences) paket programından yararlanılmıştır. Veri toplama aracı olarak kullanılan “İletişim Becerileri Ölçeği”nin bu çalışmadaki güvenilirlik değerini ifade eden Cronbach’s Alpha katsayısı .91 ($p < .001$) şeklindedir. Buna göre ölçeğin güvenilirlik düzeyi yüksektir. Verilerin normallik testi yapılmış buna göre verilerin çarpıklık (skewness) değeri -1.008 ve basıklık (kurtosis) değeri .828’dir. Bu değer %5 anlamlılık düzeyinde +1,96 ve -1,96 değerleri arasında olduğu için verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir. Bu nedenle din görevlisi adaylarının iletişim beceri puanlarının cinsiyetlerine ve sınıf düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için t testi (Independent Sample t-Teste) kullanılmış, mezun oldukları liseye, ailelerinin ekonomik durumuna ve yetiştikleri yerleşim yerine göre anlamlı farklılık gösterme durumunu belirlemek için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

5. Bulgular

Araştırmanın bulguları, araştırmanın amaçları çerçevesinde aşağıdaki şekilde sırayla ele alınmıştır:

5.1. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Ne Düzeydedir?

Araştırmanın birinci amacı, din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin genel algılarının ne düzeyde olduğunun tespit edilmesidir. Bu nedenle ilk olarak din görevlisi adaylarının genel olarak iletişim becerilerine ilişkin algılarına bakılmış ve elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

35 Korkut, 1996.

Tablo 2. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarını Gösteren Betimsel Bulgular

	Öğrenci Sayısı	Aritmetik Ortalama (X)	Standart Sapma (SS)
Toplam	215	4,069	0,523

Tablo 2’de verilen bulgulara göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algıları genel olarak olumlu düzeydedir. 5’li likert tipli olarak hazırlanan ölçekte; 5, her zaman; 4, çoğu zaman; 3, bazen; 2, nadiren; 1, hiçbir zaman anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla araştırmaya katılan din görevlisi adayları iletişim becerilerini çoğu zaman (4) uyguladıklarını düşünmektedirler.

Araştırmaya katılan din görevlisi adaylarının İBDÖ (İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeği)’i oluşturan maddelere verdikleri cevapların ortalamaları ise Tablo 3’de gösterilmiştir:

Tablo 3. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerileri Ölçeği Madde Ortalamaları

Ölçek Maddeleri	Ort. (X)	S. Sapma
Sorunlarını dinlediğim insanlar benim yanımdan rahatlayarak ayrılırlar.	3,9349	0,86761
Düşüncelerimi istediğim zaman anlaşılır biçimde ifade edebilirim.	3,9209	0,9414
Başkalarını bir kasıt aramadan dinlerim.	4,2233	0,92545
Sosyal ilişkide bulunduğum insanları oldukları gibi kabul edebilirim.	4,1349	0,93501
İnsanların önemli ve değerli olduklarını düşünürüm.	4,5116	0,84201
Birisiyle ilgili bir karara ulaşmadan önce onunla ilgili gözlemlerimi gözden geçiririm.	4,1953	0,94175
İlişkide bulunduğum kişilerin anlatmak istediklerini dinlemek için onlara zaman ayırırım.	4,3721	0,83787
İnsanlara karşı sıcak bir ilgi duyarım.	4,1302	0,83261

İnsanlara gerektiğinde yardım etmekten hoşlanırım.	4,5209	0,75398
Olaylara değişik açılardan bakabilirim.	4,0233	0,904
Düşüncelerimle yaptıklarım birbirleriyle tutarlıdır.	3,9023	0,91444
İlişkilerimin daha iyiye gitmesi için bana düşenleri yapmaya özen gösteririm.	4,2372	0,82853
Kendime ve başkalarına zarar vermeden içimden geldiği gibi davranabilirim.	4,0279	0,88029
Arkadaşlarımla beraberken kendimi rahat hissederim.	4,3163	0,88733
Yaşadığım olaylardaki coşkuyu her halimle başkalarına iletebilirim.	4,0791	0,9659
İlişkilerim nasıl geliştiğini ve nereye gittiğini anlamak için düşünmeye zaman ayırırım.	4,0326	0,90887
Karşımdakini dinlerken anlamadığım bir ayrıntı olduğunda konunun açığa kavuşması için sorular sorarım.	4,1442	0,88743
Benimle özel olarak konuşmak isteyen bir arkadaşım olduğunda konuyu ayaküstü konuşmamaya özen gösteririm.	4,1907	0,90477
Birisini anlamaya çalışırken sakın bir ses tonuyla konuşurum.	4,0093	0,93224
İlişkilerimi zenginleştiren eğlenceli, keyifli bir yanım var.	3,8233	0,98892
Birisine bir öneride bulunurken, onun öneri vermemi isteyip istemediğine dikkat ederim.	3,786	0,94759
Birini dinlerken ne karşılık vereceğimden çok onun ne demek istediğini anlamaya çalışırım.	3,8744	0,93131
İletişim kurduğum insanlar tarafından anlaşıldığımı hissederim.	3,8791	0,93443
Bir yakınımınla sorunum olduğunda bunu onunla suçlayıcı olmayan bir dille konuşmak için girişimde bulunurum.	3,8419	1,02907
Karşımdakini dinlerken sırf kendi merakımı gidermek için ona özel sorular sormaktan kaçınırım.	3,6326	1,0851

Tablo 3.'de belirtilen İletişim Becerileri Ölçeği'ne verilen cevapların maddesel olarak ortalamaları incelendiğinde, "İnsanlara gerektiğinde yardım etmekten hoşlanırım." maddesi en yüksek ortalamaya sahiptir ($X=4,5209$). Ölçeğe verilen cevaplar arasında en düşük ortalamaya sahip ($X=3,6326$) madde ise, "Karşımdakini dinlerken sırf kendi merakımı gidermek için ona özel sorular sormaktan kaçınırım." maddesi olmuştur.

5.2. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Cinsiyet değişkeni, bağımsız iki grup arasındaki farklılıkların analizi olduğu için burada verilerin analizinde t testi kullanılmıştır. Buna göre analiz sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 4. Cinsiyete Göre Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarının Farklılaşma Durumu

Cinsiyet	N	X	SS	Sd	t	p
Kadın	132	4,17	0,436	135,043	3,469	0,001*
Erkek	83	3,90	0,606			

*p<0,05

Tablo 4.'de görüldüğü gibi araştırmanın örneklemini oluşturan din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algı düzeylerinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bağımsız grup t testi sonuçlarına göre, kadınlar ile erkekler arasında iletişim becerilerine ilişkin algılarında kadınlar lehine anlamlı bir farklılık vardır ($t=3,469$; $p<0,05$). Buna göre kadınların erkeklere göre iletişim becerilerine ilişkin algılarının daha olumlu düzeyde olduğu söylenebilir.

5.3. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Sınıf Düzeyi Değişkenine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Sınıf düzeyi değişkeni, bağımsız iki grup arasındaki farklılıkların analizi olduğu için verilerin analizinde t testi kullanılmıştır. Buna göre analiz sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 5. Sınıf Düzeyine Göre Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarının Farklılaşma Durumu

Sınıf Düzeyi	N	X	SS	Sd	t	p
1.Sınıf	105	4,142	0,446	203,637	2,015	0,045*
4. sınıf	110	4	0,581			

*p<0,05

Tablo 5.'deki bulgulara göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarında sınıf düzeyine göre 4. sınıflar lehine anlamlı bir farklılık vardır ($t=2,015$; $p<0,05$). Bu durumda 4. Sınıfta öğrenim gören din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algıları 1. Sınıfta öğrenim gören öğrencilere göre daha olumlu düzeydedir.

5.4. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Mezun Oldukları Lise Türü Değişkenine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının mezun oldukları lise türüne göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem için Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) sonuçları şu şekildedir:

Tablo 6. Mezun Oldukları Lise Türüne Göre Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarının Farklılaşma Durumu

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	4,847	2	2,423	9,538	0,00
Gruplar içi	53,862	212	0,254		
Toplam	58,709	214			

Yukarıdaki sonuçlara göre din görevlisi adaylarının mezun oldukları lise türüyle iletişim becerilerine ilişkin algıları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir ($F_{(2,212)}=9,538$; $p<0,05$). Buna göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının mezun oldukları lise türüne göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için yapılan Post Hoc testlerden Tukey HSD testi sonuçları ise şu şekildedir:

İmam Hatip liselerinden mezun olan din görevlisi adaylarıyla ($X=4,098$) meslek liselerinden mezun olan din görevlileri ($X=3,251$) arasında İHL'den mezun olanlar lehine, farklı liselerden mezun olanlarla ($X=4,091$) meslek liselerinden mezun olanlar ($X=3,251$) arasında liseler lehine, meslek liselerinden mezun olanlarla ($X=3,25$) İHL ($X=4,098$) ve farklı liselerden ($X=4,091$) arasında İHL ve farklı liselerden mezun olanlar lehine anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir.

5.5. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Ekonomik Durumu Değişkenine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının ailelerinin ekonomik durumuna göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem için Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) sonuçları ise şu şekildedir:

Tablo 7. Ailelerinin Ekonomik Durumuna Göre Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarının Farklılaşma Durumu

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	1,577	2	0,788	2,925	0,056
Gruplar içi	57,132	212	0,269		
Toplam	58,709	214			

Tablo 7. 'deki analiz sonuçlarına göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarıyla ailelerinin ekonomik durumları arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir ($F_{(2,212)}=2,925$; $p>0,05$).

5.6. Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algıları Yetiştikleri Yerleşim Türü Değişkenine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının yetiştikleri yerleşim türüne göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem için Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) sonuçları ise şu şekildedir:

Tablo 8. Yetiştikleri Yerleşim Türüne Göre Din Görevlisi Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Algılarının Farklılaşma Durumu

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	0,689	2	0,345	1,259	0,286
Gruplar içi	58,020	212	0,274		
Toplam	58,709	214			

Yukarıdaki sonuçlara göre din görevlisi adaylarının yetiştikleri yerleşim türüyle iletişim becerilerine ilişkin algıları arasında anlamlı bir farklılığın ol-

duğu görülmektedir ($F_{(2,212)}=1,259$; $p<0,05$). Bu durumda din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının yetiştikleri yerleşim türüne göre farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için yapılan Post Hoc testlerden Tukey HSD testi sonuçları ise şu şekildedir:

Köyde büyüyen ($X=3,976$), ilçede büyüyen ($X=4,113$) ve şehirde büyüyen din görevlisi adayları ($X=4,097$) arasında ilçede ve şehirde büyüyen din görevlisi adayları lehine anlamlı bir farklılık vardır. İlçede büyüyen din görevlisi adayları ($X=4,113$) ile köyde büyüyen din görevlisi adayları ($X=3,976$) arasında ilçede büyüyenler lehine anlamlı bir farklılık vardır. Şehirde büyüyen din görevlisi adayları ($X=4,097$) ile köyde büyüyenler ($X=3,976$) arasında şehirde büyüyenler lehine anlamlı bir farklılık vardır. Buna göre şehir ve ilçe/kasaba gibi yerleşim yerlerinde yaşayan din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algıları köyde yaşayanlara göre daha olumlu düzeydedir. Bununla birlikte şehirde büyüyen din görevlisi adaylarıyla ilçede büyüyenler arasında iletişim becerilerine ilişkin algılarında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır.

6. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma din görevlisi adayı olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin iletişim becerilerine ilişkin algılarının ne düzeyde olduğunu ve çeşitli değişkenler açısından iletişim becerisi algılarında farklılıkların olup olmadığı belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın temel amacını ortaya koyan bulgulara göre din görevlisi adaylarının, ölçeğe verdikleri cevapların aritmetik ortalaması 4,069 çıkmıştır. Buna göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algıları iyi düzeydedir. Farklı meslek adayları üzerinde yapılan araştırmalarda da kişilerin kendilerine ilişkin iletişim becerisi algılarının olumlu olduğu görülmektedir. Örneğin, Yılmaz ve Çimen tarafından 2008 yılında Beden eğitimi öğretmen adayları üzerinde yapılan³⁶, 2011 yılında Çetinkaya tarafından Türkçe öğretmen adayları üzerinde yapılan³⁷, yine aynı yıl Çevik tarafından müzik öğretmeni adayları üzerinde yapılan³⁸, 2014 yılında Yal-

36 İdris Yılmaz- Zafer Çimen, "Beden Eğitimi Öğretmen Adaylarının İletişim Beceri Düzeyleri", *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı:3, 2008, ss.3-14.

37 Zeynep Çetinkaya, "Türkçe Öğretmen Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:19, No:2, 2011, ss. 567- 576.

38 Deniz Beste Çevik, "Müzik Öğretmeni Adaylarının İletişim Becerileri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:31, Sayı:1, 2011, ss. 1-13.

man ve Hamidi tarafından yabancı dil öğretmen adayları üzerinde yapılan³⁹ araştırmalara göre öğretmen adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının olumlu düzeyde olduğu belirlenmiştir. Din hizmetleri, din görevlilerinin muhatap olduğu insanlarla sağlıklı ilişkiler kurmasını gerektiren, merkezinde iletişimin olduğu bir alandır.⁴⁰ Dolayısıyla din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin öz güvene sahip olmaları, din hizmetlerini yürütürken duygusal ve psikolojik açıdan kendilerini rahat hissetmelerine ve ilgi alanlarına giren insanlarla olumlu iletişim süreci başlatmalarına neden olacaktır.

Din görevlisi adaylarının iletişim beceri algılarının cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koyan bulgulara göre, kadın adayların iletişim becerilerine yönelik algı düzeyleri daha olumlu seviyededir. Araştırmanın bu sonucu, iletişim algıları üzerine birçok farklı meslek grubu adayları üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına uygunluk göstermektedir.⁴¹ Bununla birlikte bazı araştırmalarda da iletişim becerilerinin cinsiyet faktörüne göre farklılık göstermediği sonucu ortaya çıkmıştır.⁴² Görmüş vd. tarafından yapılan, işletme bölümü öğrencilerinin iletişim becerilerinin cinsiyet rolleri bağlamında incelenmesini konu edinen bir araştırmaya göre ise, biyolojik cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık elde edilememiştir. Ancak cinsiyet rolleri açısından ise, iletişim becerisi en yüksek olan grupun androjen bireyler olduğu, bunu da sırasıyla kadınsı, erkeksi ve belirsiz cinsiyet rolüne sahip bireylerin takip ettiği sonucuna ulaşılmıştır.⁴³

Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının sınıf düzeyine göre analizinde ise, ilahiyat fakültesi 4. sınıf öğrencilerinin iletişim be-

39 Murat Yalman – N. Berk Hamidi, “Yabancı Dil Öğretmen Adaylarının İletişim Becerileri İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *Turkish Studies*, Volume 9/8, Summer 2014, p. 853-863.

40 Hayati Tetik, “Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri – Cemaat İletişiminin Önemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:34, Sayı:2, 1998, s. 100.

41 Gülsün Erigüç, vd. “İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi: Bir Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Örneği”, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, Cilt:16, Sayı:1, 2013, ss. 45-65; Sirel Gölönu- Yasemin Karıcı, “İletişim Meslek Lisesi Öğrencilerinin İletişim Beceri Düzeylerinin İncelenmesi (Ankara İli Örneği)”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı:31, 2010, ss.123-140; M. Arif Özerbaş, vd. “Öğretmen Adaylarının Algıladıkları İletişim Becerisi Düzeylerinin İncelenmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, Cilt:8, Sayı:1, 2007, ss. 123-135.

42 Yalman-Hamidi, 2014; Çevik, 2011; Yılmaz-Çimen, 2008.

43 Alparslan Şahin Görmüş, vd. “İşletme Bölümü Öğrencilerinin İletişim Becerilerinin Cinsiyet Rollerini Bağlamında İncelenmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:XV, Sayı:1, 2013, ss.109-128.

cerisi algılarının 1. sınıflara göre daha yüksek olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu sonuca göre ilahiyat fakültesi eğitim sürecinin öğrencilerin iletişim becerilerini olumlu yönde geliştirdiği söylenebilir. Koç tarafından yapılan ilahiyat öğrencilerinin sorunlarını ve beklentilerini tespit etmeyi amaçlayan bir araştırmada elde edilen sonuç da araştırmamızın bulgularını destekler niteliktedir. Araştırmada, ilahiyat fakültelerinde okuyan 1052 öğrenciye “Bu fakülteye geldikten sonra sizde bilgi, görüş ve davranış değişikliği oldu mu?” şeklindeki soruya, öğrencilerin yaklaşık %74’ü olumlu cevap vermiştir. Buna göre, ilahiyat öğrencilerinin büyük çoğunluğu, ilahiyat eğitiminin bilişsel, duyuşsal ve toplumsal gelişmelerine önemli oranda olumlu katkı sağladığını düşünmektedir.⁴⁴

Din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarının mezun oldukları lise türüne göre analizinde ise, imam hatip lisesi mezunlarının, diğer lise ve meslek lisesi mezunlarına göre iletişim beceri algılarının daha yüksek olduğu görülmüştür. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin büyük çoğunluğunun İHL mezunu olması, öğrencilerin birbirlerini daha iyi anlamalarına ve daha rahat iletişim kurmalarına neden olabilir. Ayrıca İHL mezunlarının lisans öncesi ön bilgiye sahip olmaları da öz yeterlik algılarını yükseltebilir. Öğrencilerin özyeterlik algılarında iletişim becerilerine olumlu etkide bulunabilir. Bir çok araştırmada öz yeterlikleri yüksek olan kişilerin iletişim becerilerinin daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur.⁴⁵

Araştırmada elde edilen bulgulara göre din görevlisi adaylarının iletişim becerilerine ilişkin algılarında ailelerinin ekonomik düzeylerinin bir etkisi görülmezken, yetiştikleri yerleşim biriminin din görevlilerinin iletişim becerisi algılarında etkili olduğu görülmüştür. Buna göre din görevlisi adaylarının yetiştikleri yerleşim yerinin büyüklüğüne göre iletişim becerileri algıları da artmaktadır. Şehirde oturanların, ilçe ve köyde oturanlara göre daha yüksek iletişim becerisi algısına sahip olduğu görülmektedir. Büyük yerleşim yerlerindeki sosyal hayatın hareketliliği ve zorlukları düşünüldüğünde, şehirlerde yaşayan bireylerin iletişim becerilerinin daha yüksek olması beklenen bir sonuçtur.

44 Ahmet Koç, “İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:25, 2003/2, s. 52.

45 Oğuz Serdar Kesicioğlu – Gülhan Güven, “Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Özyeterlik Düzeyleri İle Problem Çözme, Empati ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Turkish Studies*, Volume 9/5, Spring 2014, s. 1374.

Din görevlisi adaylarının genel iletişim becerilerini değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada, öğrencilerin iletişim algılarının olumlu düzeyde çıkması, hitabet ve vaizliğe ilişkin tutumları içerisinde değerlendirilmemelidir. Çünkü hitabet, sözlü iletişim içerisinde yer alan, bir topluluğa, bir amaç doğrultusunda, hazırlanulararak yapılan konuşmalardır.⁴⁶ Ancak, din görevlisi adaylarının iletişim algılarının olumlu düzeyde olması hitabet yeteneklerinin geliştirilmesi açısından da önemli bir veridir. Öğrencilerde var olan bu öz yeterlik algısı, öğrencilerin hitabet ve vaizlik alanında yeterlik kazanmalarında değerlendirilmelidir. Bu nedenle, din görevlisi adaylarının etkili iletişim becerisi kazanmaları için öncelikle iletişim becerileri, sözlü, sözsüz ve yazılı iletişimi içine alan ayrı bir teorik ders olarak programda yer almalı ve Dini Hitabet dersleri de yeterli uygulamanın yapılmasına imkan tanıyacak şekliyle düzenlenmelidir.

Kaynakça

- Akyürek, Süleyman (2005) "Kur'an Kursu Öğreticisinin Meslekî Yeterlikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:18, ss. 175-192.
- Arslantürk, Z. – Amman, T. (2011) *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Aydın, M.Z. (2012), "Aile'de Din Eğitimi", Din Eğitimi El Kitabı, Ed. Recai Doğan – Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Birsen, Ö. (2014) "Sözlü İletişim", İletişim, Ed. İzlem Vural, Pegem Akademi, Ankara.
- Buyrukçu, R. (2006) "Türkiye'de Din Görevlisi Yetiştirme Problemi ve Çözüm Önerileri", *AÜİFD*, Sayı:2, ss. 99-126.
- Cebeci, S. (2011) *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Cüceloğlu, D. (1996) *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Çinar, F. (2016) "Ceza İnfaz Kurumlarındaki Din Hizmetlerinde Cezaevi Vaizlerinin Karşılaştıkları Sorunlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:43, ss. 2401-2418.
- Çetinkaya, Z. (2011) "Türkçe Öğretmen Adaylarının İletişim Becerilerine İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:19, No:2, ss. 567- 576.
- Çevik, D. B. (2011) "Müzik Öğretmeni Adaylarının İletişim Becerileri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:31, Sayı:1, ss. 1-13.
- DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2014) *Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Yeterlikleri*, Ankara.
- Ege, R. (2015) "Din Hizmetlerinde İletişim", Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Erigüç, G. vd. (2013) "İletişim Becerilerinin Değerlendirilmesi: Bir Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Örneği", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, Cilt:16, Sayı:1, ss. 45-65.

46 Özgül Birsen, "Sözlü İletişim", İletişim, Ed. İzlem Vural, Pegem Akademi, Ankara, 2014, s.28.

- Gölnü, S. - Karcı, Y. (2010) "İletişim Meslek Lisesi Öğrencilerinin İletişim Beceri Düzeylerinin İncelenmesi (Ankara İli Örneği)", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı:31, ss.123-140.
- Gökçe, O. (2013) *İletişim: Nasıl Daha İyi Anlar ve Anlaşılırım*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Görmüş, A. Ş. vd. (2013) "İşletme Bölümü Öğrencilerinin İletişim Becerilerinin Cinsiyet Rollerine Bağlamında İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:XV, Sayı:1, ss.109-128.
- Gümrükçüoğlu, S. (2014) *Kur'an'da İletişim Dili*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Güngör, N. (2011) *İletişim: Kuramlar Yaklaşımlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Güven, B. (2013) "İletişim Kavramı ve İletişim Sürecinin Temel Öğeleri", Etkili İletişim, Ed. Bülent Güven, Pegem Akademi, Ankara, 2013.
- İbn Manzûr, Ebu'l- Fadl Cemaluddîn Muhammed (1990) *Lisanu'l-Arab*, c. VIII, Daru'l Fikr, Beyrut.
- İslamoğlu, A. H. – Alnaçık, Ü. (2014) *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Kaya, M – Küçük, N. (2015) "Din Görevlilerinin Meslekî Yeterlikleri : Safranbolu'da Görev Yapan Din Görevlileri Üzerine Bir Araştırma", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı:*, ss. 1-18.
- Kesicioğlu, O. S. – Güven, G. (2014) "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Özyeterlik Düzeyleri İle Problem Çözme, Empati ve İletişim Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Turkish Studies*, Volume 9/5, Ss. 1371-1383.
- Koç, A. (2005) *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Koç, A. (2003) "İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:25, ss. 25-64.
- Koç, A. (2014) *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Korkut, F. (1996) "İletişim Becerilerini Değerlendirme Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışmaları", *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2 (7), ss.18-22.
- Korukçu, A. (2011) "İlahiyat Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinin Yaygın Din Eğitimine Bakışları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt:9, No.21, ss. 55-97.
- Köylü, M. (2011) *Psiko-Sosyal Açından Dini İletişim*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Lunenburg, F. C. (2010) "Communication: The Process, Barriers, And Improving Effectiveness", *Schooling*, Volume:1, Number:1.
- Macit, Y. (2004) "Hz. Muhammed'in Bazı İletişim İlkeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, ss. 271-303.
- Mısırlı, İ. (2008) *Genel ve Teknik İletişim*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Mutlu, E. (2012) *İletişim Sözlüğü*, Sofos Yayınları, Ankara.
- Sönmez, V. – Alacapınar, F. G. (2013) *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Tetik, H. (1998) "Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri – Cemaat İletişiminin Önemi", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt:34, Sayı:2. Topuz, İ. (2014) *Din Görevlilerinin Manevi Danışmanlık Yeterlilikleri*, Manas Yayınları, Isparta.
- Turan, İ. (2013) "Din Görevlilerinin Meslekî Yeterlikleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, 2013, ss.47-73.
- Tutar, H. - Yılmaz, M. K. (2013) *Genel ve Örgütsel Boyutuyla İletişim*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Özerbaş, M. A. vd. (2007) "Öğretmen Adaylarının Algıladıkları İletişim Becerisi Düzeylerinin İncelenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, Cilt:8, Sayı:1, ss. 123-135.
- Yalman, M. – Hamidi, N. B. (2014) "Yabancı Dil Öğretmen Adaylarının İletişim Becerileri İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Turkish Studies*, Volume 9/8, pp. 853-863.

- Yılmaz, İ - Çimen, Z. (2008) "Beden Eğitimi Öğretmen Adaylarının İletişim Beceri Düzeyleri", *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Cilt:10, Sayı:3, ss.3- 14.
- Yılmaz, S. (2010) *Homo Sermo Onis: İfade Eden İnsan*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Yüksel, E. (2013), *İletişim Kuramları*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No:2803, Eskişehir.
- Yüksel, A. H. (2007) "İletişim Kavram ve Tanımı", Genel İletişim, Ed: Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara.
- Yüksel, A. H. (2007) "Sözsüz İletişim", Genel İletişim, Ed: Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara.
- Zengin, Z. S. (2015) "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi", Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, Grafiker Yayınları, Ankara.